УДК 28(093)

И.Г. Гомәров

ТАТАР ИЛЯҺИЯТ ГЫЙЛЕМЕ ТРАДИЦИЯЛӘРЕНЕҢ БИЛГЕСЕЗ ЧЫГАНАКЛАРЫ: СӨЛӘЙМАН БИНЕ ДАУД ӘС-СУВАРИНЫҢ «ЗӨҺРӘТ ӘР-РИЙАЗ...» ӘСӘРЕ

Данная статья посвящена средневековому мусульманскому богослову из Поволжья Сулейману бин Дауду ас-Сувари ас-Саксини и его труду «Зухрат ар-рийаз ва нузхат ал-кулюб ал-мирад». Сулейман бин Дауд, бывший учеником булгарского казыя XII века Абу ‘Аля Хамид бин Идриса ал-Булгари, упоминается во многих источниках по мусульманскому историческому и богословскому наследию, также о нем пишут Шигабутин Марджани и Мурад Рамзи, однако деятельность ученого и его труды целенаправленно не изучались. В статье дается краткий обзор основного труда ученого – арабский вариант «Бахджат ал-анвар…» под названием «Зухрат ар-рийаз ва нузхат ал-кулюб ал-мирад».

Ключевые слова: Сулейман бин Дауд, Зухрат ар-рийаз, Бахджат ал-анвар, Булгар, Сувар, Саксин, медиевистика, исламское богословие.

This article is devoted to the medieval Muslim theologian from the Volga region, Suleiman bin Daud al-Suvari al-Saksini and his work «Zuhrat ar-riyaz wa nuzhat al-kulub al-mirad». Suleiman bin Daud, a student of the 12th century Bulgarian qaziy Abu ‘Ala Hamid bin Idris, is mentioned in many sources on the Muslim historical and theological heritage, Shigabutin Marjani and Murad Ramzi also write about him, however, the scholar’s activities and his works have not been deliberately studied. The article also provides a brief overview of the scholar’s main work – the Arabic version of Persian «Bahjat al-Anvar ...» under the title «Zuhrat ar-riyaz wa nuzhat al-kulub al-mirad».

Keywords: Suleiman bin Daud, Zuhrat ar-riyaz, Bahjat al-Anwar, Bulgar, Suvar, Saksin, medieval studies, Islamic theology.

Тарихи чыганакларда Идел буе Болгар дәүләтендә яшәгән Ягъкуб бине Ногман Болгари, Хуҗа Әхмәд Болгари, Әбел-Галя Хәмид бине Идрис әл-Болгари, Борһанеддин Ибраһим бине Хозыр әл-Болгари, бертуганнар Таҗетдин һәм Хәсән әл-Болгарилар кебек мәгълүм голямалар рәтендә Сөләйман Дауд улының да исеме еш телгә алына. Ул иң әүвәл безнең көннәргә кадәр килеп ирешкән һәм Урта гасырлар мөселман дөньясында киң кулланылышта йөргән «*Зөһрәт әр-рийаз вә нөзһәт әл-колүб әл-мирадз*» (Бакчаларның матурлыгы һәм сырхау йөрәкләрнең юанычы – Красота садов и утешение страдающих сердец) исемле әсәре белән билгеле.

Сөләйман бине Дауд хакында бүген фәнгә нәрсәләр мәгълүм соң? Аның тормышы һәм иҗатының өйрәнелү тарихы турында сөйләгәндә иң беренчел чыганаклардан шәех Хөсәен бине Гали әл-Вәгыйз әл-Кәшифинең (1463–1533) «Төхфәт әс-салават», Мөхәммәд Чокырыкчызадәнең (XVI–XVII йөзләр) «Алты бармак», Хаҗи Хәлифәнең (1609–1657) «Кәшф әз-зөнун...» хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин. Шулай ук XIX гасыр азагы XX гасыр башында Шиһабетдин Мәрҗани-

нең «Мөстәфад әл-әхбар...», Морад Рәмзинең «Тәлфикъ әл-әхбар...» китапларында Сөләйман бине Дауд турында кайбер мәгълүматлар китерелә. XX гасырда үз фәнни эзләнүләрендә аның иҗатына галимнәр Зәки Вәлиди Тоган, Әнвәр Халидов, Нурия Гәрәева, Дамир Шәрәфетдиновлар теге яки бу күләмдә тукталып узалар. Әмма шунысын да искәртү урынлы булыр: бүгенге көнгә кадәр Сөләйман бине Дауд һәм аның «Зөһрәт әр-рийаз...» әсәрен максатчан рәвештә өйрәнгән аерым бер фәнни хезмәт юк. Шулай ук әлеге әсәрнең тексты да фәнни әйләнештән, галимнәр игътибарыннан читтә кала килә.

Бу шәхеснең тулы исеме – *Сөләйман бине Дауд әс-Сувари әс-Саксини*. «Кәшф әз-зөнун...»да бер урында *Сөләйман бине Дауд әс-Сувари* [Хәлифә Х., б. 257], икенче бер җирендә *Сөләйман бине Дауд әс-Саксини* [Хәлифә Х., б. 962] дип телгә алына. Д.Шәрәфетдинов әлеге хезмәтнең 1982 елда Бәйрутта басылган нөсхәсендә авторның тулы исеме *Сөләйман бине Дауд Әбү әр-Рәбига әс-Сәбти әс-Сувари* рәвешендә китерелгән булуына игътибар итә [Шарафутдинов, 2003, с. 21]. Без «Зөһрәт әр-рийаз...» әсәренең төрле чорларда һәм төрле төбәкләрдә күчерелгән дистәдән артык кулъязма нөсхәләрен күздән кичердек: аларның күпчелегендә авторның исеме тотрыклы рәвештә *Сөләйман бине Дауд әс-Саксини* шәкелендә телгә алына. Каһирә шәһәрендә Фуад Сәгыйди исемендәге китапханәдә саклаучы бер кулъязма нөсхәдә алдагы исем тезмәсенә *әл-Каини* сүзе дә өстәлгән. Шулай ук әлеге кулъязмаларда, бу мөхтәрәм зат шәхесенә мөнәсәбәттә, «Таҗ әл-Ислам» – ислам диненең таҗы, «Имамнарның бөеге» кебек эпитетлар да мул кулланылган.

Сөләйман бине Дауд әс-Саксининың яшәгән чоры XI гасырның ахыры – XII гасырның беренче яртысына туры килә. Ул үз әсәренең һәрбер диярлек мәҗлес-бүлекчәсе башында Болгар иленең казые Әбел-Галя Хәмид бине Идрис әл-Болгаридан ишеткән хәдисләрне китерә, аны үзенең остазы дип атый. Бу шәхеснең һиҗри белән 500, милади белән 1106 елларда әле исән булуы мәгълүм. Үз чиратында Идрис әл-Болгариның әлеге хәдисләрне Әбү Бәкер Мөхәммәд бине Гомәр әл-Баззар (1106 елда үлгән), Әбү Бәкер Мөхәммәд бине Хәсән бине Мансур ән-Нәсәфи әл-Гавидни (1111 елда үлгән), Әбү әл-Мөгыйнь ән-Нәсәфи (1114 елда вафат) кебек хәбәр китерүче – равий һәм мөхәддисләрдән ишетүе турында искәртелә. Шиһабетдин Мәрҗани фикеренчә, болар барысы бергә Сөләйман бине Дауд әс-Саксини XI гасырның ахыры – XII гасырның беренче яртысында яшәгән, иҗат иткән диярргә ныклы нигез бирә.

Әсәр авторының исем-нисбәсенә караганда аның тормыш-яшәеше берничә географик урын – торак пунктлар белән бәйле. Шуннан чыгып, ул Идел буе Болгар дәүләте шәһәрләреннән саналган Суварда туган (шунда ук укыган булу ихтималы да зур), Саксинда яшәгән дип сак кына фараз итә алабыз. Шулай ук *«әс-Сәбти»* ләкабе аны әс-Сәбт исемле торак пункт белән дә бәйли. Д.Шәрәфетдинов бу атаманы Мәгъриб илендәге хәзерге Сеута порт-шәһәрчеге белән тиңләштерә.

Бу фикерне расларлык яки инкяр итәрлек дәлилләр кызганычка каршы бүген табылмады.

Сувар (*суар, савир*) термины нигездә ике мәгънәдә кулланылышта йөри: беренчесе шәһәр исеме булса, икенчесе Идел буе Болгар дәүләтендә яшәгән аерым бер этник төркемне белдерә. Алар Сувар шәһәреннән тыш Болгарның башка торак пунктларында, шул исәптән, Саксин шәһәренең аерым бер өлешендә дә зур бер төркем булып яшәгәннәр. Бу хакта 1130 елда Саксинга килгән һәм егерме елга якын гомерен шунда уздырган Урта гасыр сәяхәтчесе Әбү Хәмид әл-Гарнатый да яза [ал-Гарнати, 2010, 54]. Исем-нисбедәге *«әс-Сувари»* сүзе Сөләйман бине Дауднның әлеге этник төркем вәкиле булуын да күрсәтергә мөмкин.

Исем тезмәсендәге *«әс-Саксини»* атамасы да аерым игътибарга лаек. Урта гасыр тарихи чыганакларында әлеге шәһәр турында мәгълүматлар еш очраса да, аның кайда урнашканлыгы турында төрле чорларда фәндә төрле фикерләр булды. Археолог галимнәр Саксин шәһәренең калдыкларын Идел елгасының урта агымыннан да, аның түбәнге буеннан да эзләделәр. Хәтта әлеге шәһәрнең калдыкларын Җаек елгасы буеннан эзләргә кирәк дигән фикер дә яшәп килде. Аны Сувар шәһәре, Ител һәм Сарай шәһәрләре белән дә тиңләштерделәр. Хәзер исә, күпчелек археологлар тарафыннан Саксин шәһәре Әстерханнан ерак булмаган җирдә, бүгенге Самосдельное городище исемле урында булган дигән фикер куәтләнә [Васильев, 2015; 2016].

«Кәшф әз-зөнун...»да Сөләйман бине Дауднның иң әүвәл фарсы телендә «*Бәһҗат әл-әнвар мин хакыйкат әл-әсрар*» (Серләрнең хаклыгыннан килүче нурларның яктылыгы) исемле әсәр язуы, аннан соң аны гарәпчәгә тәрҗемә итеп, «*Нөзһәт әл-колуб әл-мирадз*» дип исемләве искәртелә. [Хәлифә Х., б. 962]. Алга таба автор Коръәннән аятьләр китерү, хәдисләр һәм риваятьләр өстәү юлы белән бу әсәрен тагын да камилләштерә, аны алтмыш алты мәҗлескә бүлә һәм аңа «*Зөһрәт әр-рийаз вә нөзһәт әл-колүб әл-мирадз*» (Бакчаларның матурлыгы һәм сырхау йөрәкләрнең юанычы) дип исем бирә. Шулай ук бу хезмәт «Бәһҗат әл-әнвар вә раузат әл-әфкяр», «Нөзһәт әл-колуб әл-мирадз», «Зөһрәт әр-рийаз вә шифа әл-колүб әл-мирадз» исемнәре астында да Урта гасырлар сүз сәнгатендә киң таралыш тапкан.

Әсәрнең композицион корылышы Урта гасырлар Шәрык әдәбияты традицияләре кысаларында башкарылган: ул 66 (аерым бер нөсхәләрдә 70 кә җитә) бүлек – *мәҗлес*кә бүленгән. Һәр мәҗлес билгеле бер хәдис белән башланып китә. Бу җәһәттән караганда ул Алтын Урда чоры әдибе Мәхмүд бине Галинең «Нәһҗ әл-фәрадис» (Оҗмахларның ачык юлы) әсәре белән аваздаш. Хәдисләр, нигездә, алга таба китереләчәк текстның мәгънәви эчтәлеген билгели. Еш кына автор тарафыннан әйтелгән уй-фикер аерым риваять һәм хикәятләр ярдәмендә ныгытып барыла, нәтиҗә ясала. Әйтик, дөньяның яратылышы, Кәгъбәнең барлыкка килүе, Гарәфә көн, Тәрвийә көненең барлыкка килүе, Таифә кызы, Хөсәен бине Галинең шәһид булу тарихы, елан турындагы хәбәр-риваятьләр әнә шундыйлардан.

Сөләйман бине Дауднең «Зөһрәт әр-рийаз...» исемле әсәр язганлыгы мәгълүм булса да, аның кулъязмалары XX гасыр азагына кадәр татар медиевистикасы өчен билгеле булмады. Дөрес, Шиһабетдин Мәрҗани әлеге әсәрнең бер нөсхәсе үз кулында булганлыгын хәбәр итә [Мәрҗани, 1897], Морад Рәмзи Мәккәдә яшәгән вакытларында «Зөһрәт әр-рийаз»ның таркау бер кулъязмасын күрүе турында искәртә [Рәмзи, 1908]. XX гасырның соңгы чирегендә Төркиянең Төп Капу музеенда «1420» саны белән бу ядкярнең бер күчермәсе саклануы мәгълүм була. Шушы ук вакытларда тарихчы-галим Сөләйман Рәхимов тарафыннан Төркиянең «Сөләймания» китапханәсе фондларында «Зөһрәт әр-рийаз...»ның берничә кулъязма нөсхәсе барлыгы ачыклана һәм араларыннан иң борынгысының копиясе алына. Тәбриз шәһәрендә 1329 елда күчереп язылган бу нөсхәнең копиясе бүген Татарстан Милли китапханәсе фондларында саклана.

Хаҗи Хәлифә мәгълүм китабының бер урынында «Зөһрәт әр-рийаз» әсәре киң билгеле булмады, дигән фикер белдерә. Әмма әлеге әсәрнең кулъязма нөсхәләренә күз ташлау белән үк, бу фикернең бәхәсле булуы ачык күренә. Безнең тарафтан бүген Россия һәм Төркия, Иран, Голландия, Франция, Германия кебек илләр архивларында Сөләйман бине Дауд әс-Сувари әс-Саксини әсәренең ике дистәгә якын күчермәләре барлыгы ачыкланды. Аларның кайберләре тулы вариантта, кайберләре исә *мунтәхәб*, ягъни кыскартылган яки сайлап тупланган шәкелдә күчерелгәннәр. Әйтик, Төркиядә аларның саны дистәдән артып китә: иң борынгысы – югарыда телгә алынган «Сөләймания» китапханәсендә «Tirnovali 968» шифры белән саклануча нөсхә (Тәбриздә 1329 елда күчерелгән). Моннан тыш түбәндәге кулъязма нөсхәләр игътибарга лаек:

1. Амасия Ил Халык көтепханәсендә саклануча кулъязма (*05 Ba 707. Zehretü'r-Riyâz. Tâc el-İslâm Süleymân b. Dâ'ûd es-Sebtî es-Sivârî (öl. 550/1155 civarı). Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 223 б.*) Күчерелү вакыты – 853 (1448) ел.

2. Эрзурум Ил Халык китапханәсендә саклануча нөсхә *(25 Hk 23918. Zehretü'r-Riyâz ve Nuzhetü'l-Kulûbi'l-Miraz. Süleymân b. Dâvud es-Saksinî (550/1155 civarı sağ).* Күчерелү вакыты – 1319 (1900) ел. *Erzurum İl Halk Kütüphanesi. 290 б.*); Шунда ук тагын бер нөсхә саклана (*25 Hk 23936. Zehretü'r-Riyâz ve Nuzhetü'l-Kulûbi'l-Miraz. Süleymân b. Dâvud es-Saksinî (550/1155 civarı sağ). Erzurum İl Halk Kütüphanesi. 288 б.*) Күчерелү вакыты – 874 (1469) ел.

3. Әнкара Милли Китапханәсендә 1449 елда күчерелгән бер нөсхә бар. (*06 Mil Yz B 412. Zehretü'r-Riyâz ve Nüzhetü'l-Kulûb. Süleymân b. Davûd es-Sevârî. Milli Kütüphane-Ankara, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. 177 б.*) Күчерелү вакыты – 853 (1449) ел.

4. Иранның Ислам Шурасы Мәҗлесе китапханәсендә саклануча 1791 елда Гөлмөхәммәд Бәһәрпури исемле кеше тарафыннан күчереп язылган нөсхә. Аерым төпләнгән ике кулъязмадан гыйбарәт.

5. Мисырда Каһирәнең Фуад Сәгыйди исемендәге китапханәсе фондында хисапка алынган кулъязма. Монда авторның яңа бер ләкаб-тәхәллүсе ачыклана – әл-Каини.

6. Франциянең Милли Китапханәсендә сакланучы 1607 елда Әхмәд бине Хозыр исемле хаттат тарафыннан күчерелгән нөсхә.

7. Лейпциг китапханәсе фондларында сакланучы нөсхә. Мунтахәбә варианты. Күчерелгән вакыты билгеле түгел.

Россиядә Дагстан Тарих, археография һәм этнография институты архивында 4 кулъязма нөсхә, Казанда Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә XVIII–XIX гасырларда күчерелгән бер нөсхә һ.б. кулъязма списокларны атап үтәргә мөмкин. Моннан тыш күренекле татар археографы Зәйнәп Максудова туплаган һәм өйрәнгән кулъязмалар арасында да әлеге әсәр текстларын үз эченә алган кулъязмаларның булуы турында хәбәрләр бар [Бустанов, 2019 с. 107, 181, 200].

Сөләйман бине Дауд әс-Сувари әс-Саксининың мәгълүм бу әсәре үзеннән соңгы әдәбиятка һәм дини фикер үсешенә зур йогынты ясый. Бу мәсьәлә алга таба аерым өйрәнүне сорый. «Зөһрәт әр-рийаз»дан алынган хикәятләрне XV гасыр госманлы галиме Ягъкуб бине Сәид Гали язган «Мәфатих әл-җәнан фи шәрхе шәригат әл-ислам» әсәрендә, XVI йөз ядкяре «Бостан әл-кодус вә Гөлестан әл-Өнес»тә, Мөхәммәд Чокыраклызадәнең «Алты бармак» китабында, XIX гасыр татар галиме Хөсәен Әмирханның «Нәҗм әт-тәварих» һ.б. әдәби-тарихи һәм дини әсәрләрдә күрергә мөмкин. Бу исә әлеге ядкярнең безнең төбәктә генә түгел, ә барлык мөселман дөньясында киң таралыш алуын тагын бер кат раслап тора.

Әдәбият

Бустанов А.К. Библиотека Зайнап Максудовой. М., 2019. 464 с.

Васильев Д.В. Город Саксин: местоположение и население (по письменным источникам и материалам Самосдельского городища) // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2015. Т. 157. № 3. С. 12–24.

Васильев Д.В. Дельта Волги в XIII веке (по материалам Самосдельского городища и новых памятников, выявленных в дельте) / Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве. историческая география Золотой Орды. Материалы Седьмой Международной конференции, посвящённой памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова. Под редакцией С.Г. Бочарова и А.Г. Ситдикова. 2016. С. 153–155.

Ал-Гарнати А.Х. Сочинения. М.: Директ-Медиа, 2010. 184 с.

Мәрҗани Ш. Мөстәфад әл-әхбар фи әхвале Казан вә Болгар. Казан. 1897.

Рәмзи М. Тәлфикъ әл-әхбар вә тәлкыйх әл-әсар фи вакаигъ Казан ва Булгар ва мөлүк әт-татар. Оренбург, 1908. (гарәп телендә)

Хәлифә Хаҗи. Кәшф әз-зөнүн ган әсами әл-көтүб вә әл-фөнүн. I, II томнар. Бәйрүт: Дар Ихъйа әт-турас әл-гараәби. (гарәп телендә)

Шарафутдинов Д. Рукопись из древноего Саксина // Эхо веков. 2003. № 1/2.

Гомәров Илһам Госман улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире